

СВІТЛАНА СОКОЛОВА

АСПЕКТУАЛЬНІ
КАТЕГОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО
ДІЄСЛОВА

УДК 811.161.2' 36.37
ББК 81.2Укр-2
С-24

Монографію присвячено одній з найцікавіших і найменш досліджених проблем української граматики – аспектуальним категоріям дієслова, передусім виду та родів дієслівної дії. Крім традиційних для української мовознавчої науки питань, таких як категорійний характер аспектуальності, сутність видового протиставлення, послідовність мотивації дієслів доконаного і недоконаного виду, велику увагу приділено родам дієслівної дії – категорії, яка дотепер не була комплексно і на великому фактичному матеріалі представлена в наукових публікаціях. У монографії запропоновано власний погляд автора на систематизацію родів дієслівної дії в українській мові на основі їх ретельного опису із залученням фактичного матеріалу, дібраного зі словників, текстів художньої літератури та корпусів. Багато уваги приділено порівнянню українських аспектуальних категорій з аналогічними явищами в російській і частково білоруській мовах, підкреслено специфіку української мови та проаналізовано способи вираження елементів значення, притаманних слов'янським аспектуальним категоріям, засобами мов, які не мають граматичної категорії виду та семантико-словотвірної категорії родів дієслівної дії, – німецької та англійської. До порівняльного аналізу як матеріал залучено художні переклади з української мови на інші (російську, німецьку, англійську) та з російської на українську.

Книгу адресовано передусім науковцям – дослідникам української та інших мов, фахівцям в галузі загального та порівняльного мовознавства, аспірантам і студентам; вона може стати в нагоді перекладачам-практикам та перекладознавцям.

*Рекомендувала до друку
Вчена рада Інституту української мови НАН України
(Протокол № 12 від 8 грудня 2020 р.)*

Рецензенти:

Карпіловська Є.А., доктор філологічних наук, професор, Інститут української мови НАН України;
Валюх З.О., доктор філологічних наук, професор, Київський національний лінгвістичний університет;
Пчелінцева О.Е., доктор філологічних наук, доцент, Черкаський державний технологічний університет.

Відповідальний редактор Городенська К.Г., доктор філологічних наук, професор, Інститут української мови НАН України

Підписано до друку 11.02.2021. Друк офсетний. Друк. арк. 10. Формат 70/100/16.
Наклад 300 прим.

Видавництво «Книга-плюс».
03057, Київ, просп. Премоги, 34
Свідоцтво ДК № 4904 від 20.05.2015 р.
Тел./факс: (044) 492 04 28

ISBN 978-966-460-134-1

© Соколова С., 2021

Зміст

Список скорочень	3
Зміст	4
Передмова	6
Розділ 1. КАТЕГОРІЙНА СУТНІСТЬ АСПЕКТУАЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	9
1.1. Категорійний та польовий підходи до вивчення аспектуальності	9
1.2. Підходи до визначення поняття родів дієслівної дії (РДД).....	14
1.3. Місце зворотних дієслів у системі аспектуальності дієслова	18
1.4. Структура категорії аспектуальності.....	24
1.5. Аспектуальність і лексичне значення дієслова	27
Розділ 2. ВИД ЯК ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ	29
2.1. З історії вивчення виду та суміжних явищ в українській мові	29
2.2. Поняття аспектуального ланцюжка	39
2.3. Сутність видового протиставлення. Фазові типи видового протиставлення.....	46
2.4. Роль поняття граничності у визначенні видової семантики	56
2.5. Результативність і видова парність.....	57
2.6. Видова парність і проблема суто видових префіксів.....	64
Розділ 3. КАТЕГОРІЯ РОДІВ ДІЄСЛІВНОЇ ДІЇ (РДД) ЯК СЕМАНТИКО-СЛОВОВІРНА КАТЕГОРІЯ	67
3.1. Проблема систематизації РДД	67
3.2. Аспектуальні розряди базових дієслів (не характеризовані та непослідовно характеризовані РДД)	78
3.2.1. Безперечно неграничні дієслова	79
3.2.2. Граничність дієслів спрямованого руху.....	81
3.2.3. Власне граничні дієслова НДВ	82
3.2.4. Дієслова з абсолютною граничністю.....	84
3.3. Система РДД в сучасній українській мові	85
3.4. Власне-фазові значення РДД.....	87
3.4.1. РДД зі значенням початку дії.....	87
3.4.2. РДД зі значенням певної тривалості дії	91
3.4.3. РДД зі значенням результату (завершення) дії	92
3.5. Власне-кількісні РДД	95
3.5.1. РДД зі значенням високої інтенсивності (НДВ).....	95
3.5.2. РДД зі значенням зниженої інтенсивності (НДВ).....	97
3.6. РДД кратності	98
3.6.1. РДД зі значенням одноразового вияву дії.....	98
3.6.2. Дієслова НДВ зі значенням багаторазового повторення дії	100
3.7. РДД на основі кількох класифікаційних ознак.....	100

3.7.2. Фазово-кількісні РДД (ДВ).....	103
3.7.3. Інтенсивно-кратні РДД	111
3.7.4. Зона перетину з категорією актантного розподілу (НДВ).....	112
3.8. Аспектуальна парадигма дієслова	113
3.8.1. Поняття аспектуальної парадигми.....	113
3.8.2. Аспектуальна парадигма базового дієслова як його класифікаційна ознака ..	117
3.9. Поліпрефіксація в аспектуальній системі українського дієслова.....	130
3.10. Аспектуальні модифікації дієслів у фразеологічних зворотах	134
Розділ 4. КАТЕГОРІЯ АСПЕКТУАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ДІЄСЛОВА В ТИПОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ.....	141
4.1. Аспектуальні категорії українського дієслова на тлі інших східнослов'янських мов.....	141
4.1.1. Категорія виду.....	142
4.1.2. Категорія РДД.....	153
4.2. Дієслово як носій фреймової семантики.....	156
4.3. Фреймова структура аспектуальних ланцюжків у типологічному аспекті	169
4.4. Аспектуальні особливості слов'янських мов у художньому перекладі.....	181
4.5. Український плюсквамперфект як специфічна форма вираження таксисних відношень (на матеріалі художніх перекладів)	199
Післямова	208
Література.....	211
Предметний покажчик	221

Передмова

Ідея написання праці, повністю присвяченої аспектуальним категоріям українського дієслова, зародилася в авторки давно, ще під час роботи над монографією про префіксальний словотвір дієслова, коли довелося впритул підійти до розв'язання проблеми взаємодії лексичних і граматичних компонентів значення дієслова, пов'язаних із префіксацією. Треба було визначити для себе сутність видового протиставлення для того, щоб на практиці зрозуміти, як у конкретному випадку відокремити видове значення від лексичного, оскільки всі наявні визначення дають змогу відрізнити дієслово доконаного виду від дієслова недоконаного виду, але не завжди дають відповідь на запитання: зміни, які відбулися в семантиці дієслова недоконаного виду внаслідок приєднання префікса, пов'язані лише зі зміною його виду чи змінюють також його лексичне значення? Імперфективізацію традиційно вважають основним способом творення видових пар, але насправді порівняння дієслівних одиниць, які різняться наявністю / відсутністю суфікса вторинної імперфективізації, демонструє різні типи відношень між цими одиницями – від повної тотожності до повної неспіввідносності лексичного значення, коли похідне дієслово слід вважати мотивованим суфіксально-префіксальним способом від мотивата недоконаного виду, а не суфіксальним від доконаного. Ці різні типи відношень можуть виявлятися не лише в різних лексемах (принаймні, у такому вигляді, як вони зафіксовані словником), але й в різних лексико-семантичних варіантах того самого дієслова. До речі, традиція подання дієслів у тлумачних словниках частіше на перше місце в парі ставить дієслово недоконаного виду: *встановлювати – встановити*, хоча за ходом деривації *становити – встановити – встановлювати*.

Проблеми сутності видового протиставлення, його семантичного інваріанта, реалізованого в конкретних типах семантичних опозицій, традиційно обговорюють аспектологи – представники різних національних наукових шкіл, зокрема й української. У монографії, присвяченій аспектуальності, ці питання не можна було залишити поза увагою, їх висвітлено в першому і другому розділах праці. Крім того, перший підрозділ другого розділу спеціально присвячений історії вивчення українських аспектуальних категорій, тісно пов'язаній з історією українського мовознавства загалом, що донедавна розвивалося в надскладних умовах бездержавності і навіть прямих репресій стосовно мовознавців, які обстоювали специфіку української мови і навіть просто досліджували її.

Саме тому дослідження українських аспектуальних (пов'язаних з видом) елементів граматичного значення тривалий час відставало від інших слов'янських мов: у той час, коли дослідники російської мови обговорювали власне розуміння сутності цієї граматичної категорії, її співвідношення з іншими компонентами аспектуальності, порівнювали їх з іншими мовами, українські – обстоювали сам факт окремішності своєї мови, її диференційні ознаки, доводили її право на повноцінне функціонування і можливість його забезпечити, необхідність її вивчення навіть етнічними українцями.

Незважаючи на це, цікаві спостереження над особливостями українського виду в українських дослідників минулого є, щоправда, багато з них тривалий час були недоступними або малодоступними для українського читача.

Розуміння цього прийшло до мене не одразу, ймовірно саме те, що на деякий час відволікло від граматичних проблем і затримало завершення роботи над цією монографією – зосередження переважно на соціолінгвістичній проблематиці – спонукало й до загострення сприйняття функціонального аспекту української мови і до прагнення зануритися в історію вивчення українських аспектуальних категорій.

Саме нелінгвальними причинами можна пояснити те, що навіть український термін «роди дієслівної дії» уперше з'явився не в українському, а в міжнародному виданні – термінологічному словнику, виданому Міжнародним комітетом славистів [Slovník slovanské 1977-1979]¹. Перші переліки українських родів дії з'явилися в підручниках для вищих навчальних закладів, і оскільки комплексного наукового опису відповідної системи саме для української мови ще не було, вони спиралися на відповідні описи для російської мови, тож не могли повною мірою відобразити українську специфіку. Кілька кандидатських дисертацій, присвячених окремим родам дії, проблеми загалом не розв'язали. І навіть незважаючи на те, що відповідні підрозділи нарешті з'явилися у новітніх теоретичних граматиках і окремих докторських дисертаціях, проблема ще потребує обговорення. Осмисленню і впорядкуванню системи родів дієслівної дії в українській мові на широкому фактичному матеріалі присвячений третій розділ монографії.

Дослідник будь-якої слов'янської мови, який намагається описати внутрішньодієслівний словотвір, неодмінно стикається ще з однією проблемою – співвідношення дієслівного словотвору і характеристики родів (способів) дієслівної дії. Обидві згадані наукові проблеми тривалий час обговорюють дослідники різних слов'янських мов, найкраще представлений опис матеріалу російської мови, яку традиційно порівнюють з іншими, як слов'янськими, так і тими, що не мають виду саме у слов'янському розумінні – як граматичної категорії з регулярними засобами вираження. Таке порівняння було зумовлено не лише суто науковим інтересом, але й потребою викладання російської мови як нерідної: вид традиційно є найскладнішим розділом російської граматики для іноземців.

Дотепер недостатньо досліджене також питання специфіки українських аспектуальних категорій порівняно з іншими слов'янськими і неслов'янськими мовами. Зарубіжні дослідники традиційно ототожнюють багато фактів української мови з фактами російської, а українські зробили вкрай мало для того, щоб це спростувати. Саме тому виникла ідея порівняти українські аспектуальні категорії передусім із російськими і частково білоруськими, а також з'ясувати, у який спосіб можна передати широкий

¹ Їм свого часу (на початку 80-х рр.) «поділився» зі мною В.М. Русанівський, керівник моєї кандидатської дисертації, коли я готувала до друку в журналі «Мовознавство» (одному з небагатьох на той час українських фахових журналів українською мовою) статтю про префіксацію в російській мові.

спектр аспектуальних особливостей української мови засобами мов, що не мають граматичної категорії виду – німецької та англійської.

Відповідно до поставлених завдань склалася структура монографії – чотири розділи, які, звісно, не охоплюють усіх проблем української аспектології, але відображують наукові зацікавлення авторки, яка тривалий час збирала оригінальний український матеріал і намагалася його осмислити.

Не можу не згадати людини, яка завжди спрямовувала мій науковий пошук і, зрештою, сформувала стійкий інтерес до дієслова загалом і його аспектуальних особливостей зокрема. Це мій батько – Олег Михайлович Соколов, який мав власну концепцію виду в російській мові, саме вона лягла в основу мого розуміння виду українського. Він навчив мене працювати, а готуючи до друку його праці після того, як батька вже не стало, я глибше їх осмислила. Пропонована праця не розв'язує всіх проблем української аспектології, яка як науковий напрямок лише зароджується, вона пропонує особисте бачення автора, готового до дискусії.

Щиро дякую тим, хто допоміг мені зробити цю книгу кращою – відповідальному редакторові книги докторові філологічних наук, професорові *Катерині Григорівні Городенській* та рецензентам: докторові філологічних наук, професорові *Євгенії Анатоліївні Карпіловській* (Інститут української мови НАН України), докторові філологічних наук, професорові *Зої Орестівні Валух* (Київський національний лінгвістичний університет), докторові філологічних наук *Олені Едуардівні Пчелінцевій* (Черкаський державний технологічний університет).